

А.В.Солахуў

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ НАЗОЎНІКІ-КАМПАЗІТЫ З АПОРНЫМ КАМПАНЕНТАМ, РОЎНЫМ САМАСТОЙНАМУ СЛОВУ

(на матэрыяле твораў беларускай паэзіі 2-ой паловы XX ст.)

У беларускім паэтычным маўленні 2-ой паловы XX стагоддзя зафіксаваны розныя паводле структурных асаблівасцей аказіянальныя ўтварэнні. Належнае месца сярод іх займаюць назоўнікі-кампазіты з апорным кампанентам, роўным самастойнаму слову.

Высокай прадуктыўнасцю ў паэзіі гэтага часу вызначаюцца складаныя ўтварэнні, кампаненты якіх знаходзяцца ў раўнапраўных адносінах, а сувязь паміж кампанентамі выражаецца графічна пры дапамозе дэфіса: ...**Воран-страх** гняздзіўся ў сэрцы кожным [1, 274]; *Не спіць зямля – у ёй вулканы дрэмлюць, планеты-сёстры пазыўныя шлюць* [2, т.1, 91]; **1 промень-свавольнік** Гуляў казытліва на тварах... [3, 56].

Многія лінгвісты падобныя ўтварэнні разглядаюць як спецыфічныя канструкцыі, якія займаюць прамежкавае становішча паміж кампазітамі і свабоднымі сінтаксічнымі канструкцыямі [4; 5; 6]. На думку М. Прыгодзіча, “такое фармальнае разуменне гэтых парназлучаных аб’яднанняў не павінна быць перашкодай на шляху іх прызнання як спецыфічных (у параўнанні з “кананічнымі”) паўкампазітаў” [7, 58]. А. Аганесян лічыць, што ў сувязі з выяўленнем індывідуальнай нормы словатворчасці паэта састаўныя назвы гэтага тыпу неабходна “разглядаць як адзінае структурна-семантычнае цэлае, асноўнай прыметай якога з’яўляецца незвычайнасць лексічных сувязей паміж састаўнымі кампанентамі, што прыводзіць часта да семантычнай двухпланавасці аднаго з іх, да яго метафарызацыі” [8, 14].

Назоўнікі, якімі выражаюцца кампаненты гэтых структурна-семантычных адзінак, часцей за ўсё не выдзяляюцца навізной і шырока ўжываюцца ў мове, але іх аб’яднанне звычайна адбываецца безадносна да рэальнай звязнасці, з парушэннем логіка-семантычных сувязей, збліжэннем самых розных прадметаў і з’яў. У выніку ўзнікае настолькі злітны, паводле А. Аганесяна, структурна-семантычны комплекс, што ён успрымаецца як цэльнааформленая структура. “Семантыка такіх складаных утварэнняў сумяшчае і прадмет і вобраз прыпадабнення” [8, 20]. Параўнальнае супастаўленне абазначаных кампанентамі прадметаў і з’яў надае гэтым

утварэнням семантычную ёмістасць, асаблівую выразнасць і экспрэсіўнасць, абуджае думку, уяўленне і фантазію: *Раздзімаюць горны-храпы Скакуны* [2, т. 1, 175]; *Горбіцца змрок-прымак. Будзяць Гавану пеўні...* [2, т. 2, 279]; *Вы кажашце: я выракся кагосьці? Каго? Фальшывых ідалаў-святош, Якім паверыў некалі?..* [9, 174]; *Сэрца тугою нязведанай поўначы, Хмары за хмарамі коцяцца з поўначы, Золкай смугою на дол асядаючы, Кроплямі-шротам зямлю засяваючы* [10, 30]; *Павекі пазаплюшчвалі лілеі, Спяць, ліст-далонь падклаўшы пад шчаку...* [2, т. 1, 41]; *...Саракагадовы ўюн-кіраўнік* [3, 41].

У складаных утварэннях нярэдка спалучаюцца асновы адушаўленага асабовага і неадушаўленага канкрэтнага або абстрактнага назоўнікаў. Значэнне асобы перадаецца аснове неадушаўленага назоўніка – структурна-семантычны комплекс персаніфікуецца: *Зводніца-ноч Сарамліва ў вочы глядзіць Разлучніку-дню* [2, т. 1, 273]; *Я пасынкам стаў у лёса-айчыма...* [2, т. 1, 147]; *Просяць лісты-палахліўцы Паціць у цябе з рукі* [2, т. 1, 186]; *Рабынечка-арабіначка Нібы з падлёднага тхла, З заглушы летняй прабілася, Вырвалася да святла* [2, т. 1, 148]; *Не ўмею фліртаваць Са славаю найўнай... І за крысо лавіць Свольніцу-удачу...* [1, 32]; *Хоць дзень ідзе на спад, але ў вачах смяшынкі-д'яблікі* [2, т. 1, 110]; *Ды творца-час прыдумвае сюжэты, Якіх яшчэ ніколі не было* [1, 209]; *У сонным садзе Трашчаць чараты Яблыкаў-самазагубцаў* [2, т. 1, 252].

Кампаненты некаторых складаных утварэнняў выражаюцца сінанімічнымі або блізкімі па значэнні асновамі. Гэта стварае высокую ступень агульнасці семантыкі абодвух кампанентаў, надае ўсяму структурна-семантычнаму комплексу вялікі экспрэсіўны зарад: *Ён скупы, А са скуым, Як з дурнем, Да згоды-ладу Ніколі не дойдзеш* [11, 145]; *Самотны зяблік у тузе-журбе На дождж і холад зноў варожыць звечара* [9, 140]; *Не дай скрышыць тузе-маркоце, Працуй у поце* [10, 60].

Разам з тым, у беларускіх паэтычных творах 2-й паловы ХХ ст. шырока адзначаюцца аказіянальныя назоўнікі-кампазіты з падпарадкавальнымі адносінамі асноў. Яны вызначаюцца неаднароднасцю сваёй структуры. Першы кампанент іх могуць утвараць поўныя асновы назоўнікаў (*рэхапрастора*), прыметнікаў (*сырадым*), лічэбнікаў (*першатрава*), займеннікаў (*самаваганне, саманахабства*), усечаныя асновы назоўнікаў або суфіксальных прыметнікаў пераважна з інтэрнацыянальнымі каранямі (*піўбудка, тэлемалец*), звязаныя кампаненты інтэрнацыянальнага характару (*мікрадэм*): *А рэха нямае – знікае прастора...* *Зліваецца з рэхам: рэха – ў прасторы, прастора – у рэху...* *Рэха прастора* [12, 24 – 25]; *Хай твой бацян Над апошнім балотам, Ад асакі рудым, Перажагнае Спагадліва ўзлётам Сум мой, як сырадым...* [13, 175]; *Луг вітае першатравы. Травень... Час маёвы* [12, 49]; *Першага дотыку саманахабства, Першай рашучасці самаваганне, Вабіць спадманліва ў хітрае рабства Гулкае рэха шахты каханья* [14, 271]; *Піўбудка – тыя ж сабакарні: І гэты гаў, І гэты кусь!* [15, 62]; *...Быў гадзіннік тэлемаляцям, Знаў праграму як два пальцы: Перакуліцца на бок – Пяць гадзін – кіно ды бокс* [16, 32]; *Тост, верны тэме, Знаў на ўздыме. Расце ў мікрадэме Ё дыме Лімон ў цэбрыку рахмана, Што ўдзячным чытачом Падараваны* [17, 227].

Асаблівую экспрэсіўнасць набываюць назоўнікі-кампазіты, у складзе якіх сумяшчаюцца асновы стылістычна неаднародных паняццяў. Так, у аказіяналізмах *інтэрсучка* і *радыёзладзюга* першыя кампаненты пададзены ўсечанымі асновамі з інтэрнацыянальнымі каранямі, якія ўжываюцца пераважна ва ўтварэнні навуковых тэрмінаў, а апорныя кампаненты выражаны асновамі прастамоўнай лексікі. Сутыкненне рознастылёвых кампанентаў абвастрае ўвагу да сэнсавага і эмацыянальнага боку аказіянальных назоўнікаў-кампазітаў: *Не блуднічай, – Мы чуем...* *Толькі шалі Маралі Чорны шашаль паграмаў. Рагоча інтэрсучка над мараллю. У вочы плюнь ёй – Божая раса* [18, 205]; *На рынку, у трамваі, у кватэры – Я зноўку чую, як тады, сярша: Ва ўсіх на вуснах сёння: “Бэры, бэры...” Ды ўчуўшы іх, Уздрыгвае душа. Не жэўжык нейкі – радыёзладзюгі І ў сад, і ў дом, І ў мой залезлі лес* [19, 47–48].

Высокай экспрэсіўнасцю валодаюць аказіянальныя назоўнікі-кампазіты, у склад якіх уваходзяць кампаненты, што паходзяць ад лагічна разнапланавых асноў: *Сумна, без сутычак, без разборак – Дзюбаю бетон ці дзеўбанеш? Яшчэ горай – На чужы падворак Згэтуль, каб хацеў, не сіганеш, Ці паклоннік, ці курапаклоннік?* [15, 41–42]; *Згубіў я вас, перабудоўшчыкі, Наіўцы, Лёсавыратоўшчыкі. І сам прараб перабудовы, Спалоханы, падаўся ў сховы* [20, 9].

Аказіянальныя назоўнікі-кампазіты гэтага тыпу могуць утварацца ад асноў паронімаў, што дазваляе стварыць слоўны гратэск. М. Чарняўскі, напрыклад, на аснове блізкіх па гучанні слоў *цыклон* і *цыклоп* утварыў аказіяналізм *цыклонацыклоп* “цыклоп, які паядае цыклоны”, выкарыстаны ў якасці загаловака пародыі [19, 153].

Часам у адным і тым жа творы выкарыстоўваюцца аднатыпныя аказіянальныя ўтварэнні з аднолькавымі першымі часткамі, якія ўяўляюць звязаныя кампаненты інтэрнацыянальнага характару. Экспрэсіўнасць іх узрастае ў сувязі з выдзяленнем кампанента ў асобнае слова, выкарыстоўваючы якое, аўтар на вачах чытачоў канструіруе новыя словы. Так, паэт М. Кусянкоў у якасці самастойнага слова выкарыстоўвае састаўную частку складаных слоў лацінскага паходжання *квасі* (лац. *quasi* “нібы”; як самастойная частка складаных слоў адпавядае значэнню слоў “несапраўдны”, “уяўны” [21, 638]), якую свабодна спалучае з агульнаўжывальнымі словамі *праца, зарплата, грошы, абслуга, дарогі, клопат*:

Віною ўсяму – праклятае квасі.

Яго ў нас усюды вельмі багата.

І на заводзе яно, і ў калгасе –

Квасіпраца і квасізарплата.

І нам яно вельмі ўдзячнае, квасі, –

Нідзе ж няма яму гэткай раскошы:

Яно ў разбаўленым піве і квасе,

Што прадаюць нам за квасігрошы.

Некуды едзеш – дарма ад квасі

Марыш душой адпачыць хоць трохі:

Квасіабслуга ў білетнай касе

І тыя ж нашы квасідарогі.

І як ні трываеш, а кожнае квасі

У сэрцы тваім адгукнецца болем.

Ты ж доўга верыў: яно ў Арканзасе,

Ды глянуў, а ў нас яго значна болей.

І дэмакратыя наша – квасі.

Бо як ні слухаеш слуг народных, –

Больш дэмагогі, бо ў кожным сказе

Квасіклопат пра нас, гаротных.

Ды веру, што збавімся мы ад квасі, –

Ад гэтага прыкрага “нібы” “як быццам”.

У нас жа стагоддзі яшчэ ў запасе –

Зможам ад квасі свайго адчапіцца [22, 74].

Віною ўсяму – праклятае квасі.

Яго ў нас усюды вельмі багата.

І на заводзе яно, і ў калгасе –

Квасіпраца і квасізарплата.

І нам яно вельмі ўдзячнае, квасі, –

Нідзе ж няма яму гэткай раскошы:

Яно ў разбаўленым піве і квасе,

Што прадаюць нам за квасігрошы.

Некуды едзеш – дарма ад квасі

Марыш душой адпачыць хоць трохі:

Квасіабслуга ў білетнай касе

І тыя ж нашы квасідарогі.

І як ні трываеш, а кожнае квасі

У сэрцы тваім адгукнецца болем.

Ты ж доўга верыў: яно ў Арканзасе,

Ды глянуў, а ў нас яго значна болей.

*І дэмакратыя наша – квазі.
Бо як ні слухаеш слуг народных, –
Больш дэмагогі, бо ў кожным сказе
Квазіклопат пра нас, гартных.*

*Ды веру, што збавімся мы ад квазі, –
Ад гэтага прыкрага “нібы”, “як быццам”.
У нас жа стагоддзі яшчэ ў запасе –
Зможам ад квазі свайго адчачіцца [22, 74].*

Моцны зарад экспрэсіі ўласцівы наватворам, якія ўтвараюцца на ўзор вядомых лексем. Яны маюць у сваім складзе аднолькавыя матэрыяльна выражаныя кампаненты, значэнні якіх істотна разыходзяцца. Так, назоўнікі **спецпаліклініка** і **спецгараж** абазначаюць установы, спецыяльна створаныя для абслугоўвання прадстаўнікоў высокіх уладных структур. С. Адамовіч на ўзор гэтых слоў утварае аказіяналізм **спецкатлета** “катлета нізкай якасці”: *Будуюць новыя дамы палітасветы, Спецпаліклінік, спецгаражоў, А я ў забягалаўцы спецкатлету Ем з дапамогаю двух нажоў [23, 20].*

Іншы раз аўтары пазычных твораў утвараюць парныя аказіянальныя назоўнікі-кампазіты з супрацьлеглым значэннем. Так, маючы семантычную тоеснасць першых частак і розныя значэнні апорных кампанентаў, асновы якіх у мове звычайна не супрацьстаўляюцца, назоўнікі-наватворы **звярынцанасельнік** “той, хто насяляе звярынец” і **звярынцанаведвальнік** “той, хто наведвае звярынец” атрымліваюць канатацыйныя значэнні адпаведна “той, хто знаходзіцца ў няволі” і “той, хто знаходзіцца на свабодзе” і за кош іх у пазычным кантэксце ўступаюць ў антанімічныя адносіны: *А звярынцанасельнікі Пра страсці людскія не ведаюць, З дакорам стамлёным глядзяць На звярынцанаведвальнікаў [17, 39].* Супрацьпастаўленне кампазітаў падкрэслівае кантрастнасць розных бакоў адной і той жа з’явы рэчаіснасці, узмацняе эмацыянальна-стылістычнае гучанне, выклікае неадназначныя пачуцці да яе.

Экспрэсіўнасць аказіянальных назоўнікаў-кампазітаў павялічваецца і тады, калі адзін з элементаў абазначае частку цэлага, а сам аказіяналізм ужываецца ў кантэксце вобразнага словаўжывання. Незвычайная сэнсавая і граматычная спалучальнасць такіх назоўнікаў з дзеяслоўнымі формамі прыводзіць да іх снэкдахальнага ўжывання: *Усё змізарнела і здрабнела, Абмацанае Кіна- і фотавачмі [13, 316].*

У якасці першага кампанента нярэдка ўжываецца аснова парадкавага лічэбніка **першы**, які надае ўсяму кампазіту канатацыйнае значэнне святасці, урачыстасці, як у наватворах **першакветанька**, **першарадок**, **першарасі**, **першаснег**: *З сумных вочак яе [дзяўчыненькі] карых буйны слёзы лілі – Першакветанькі крушыны ветравей ж білі [24, 9]; – Ты хто, Малгажата? – Чатыры гадкі Сімяону Не споўніцца нават, а ты засіроціш сына... Вучоны Францыск не падорыць табе: ні праклёну, Ні слова падзякі з друкарскага першарадка... [24, 145]; Сумуе аблачынка: як прычасціцца першарасою? [12, 77]; Дзве плямы чорных ценяў выміраюць На палатне шырокім першаснегу [24, 228].*

Такім чынам, у беларускім пазычным маўленні 2-й паловы XX ст. аказіянальныя назоўнікі-кампазіты з апорным кампанентам, роўным самастойнаму слову, разнастайныя паводле структурных, семантычных і функцыянальна-стылістычных асаблівасцей. Яны сведчаць аб імкненні паэтаў выкарыстоўваць багатыя патэнцыяльныя магчымасці словаўтваральнай сістэмы беларускай мовы, з’яўляюцца надзейным моўным сродкам з эканомнымі матэрыяльнымі, шырымі сэнсавымі і неабмежаванымі экспрэсіўнымі магчымасцямі.

Літаратура

1. Марозаў Зм. Гронкі зорных суквеццяў: Вершы, паэма, вянкi санетаў. – Мн.: Маст. літ., 1998. – 366 с.
2. Барадулін Р. Выбраныя творы: У 2-х т. – Т. 1. – Мн.: Маст. літ., 1984. – 415 с.; Т. 2. – Мн.: Маст. літ., 1984. – 335 с.
3. Мятліцкі М. Шлях чалавечы: Вершы і пазмы. – Мн.: Маст. літ., 1989. – 231 с.
4. Манучарян Р.С. Словообразовательные значения и формы в русском и армянском языках. – Ереван: Изд-во Ерев. ун-та, 1981. – 192 с.
5. Привалова М.И. Сложные слова и их функции в художественных произведениях Салтыкова-Щедрина: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Л., 1953. – 226 с.

6. Улуханов И. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания. – М.: Наука, 1977. – 256 с.
7. Прыгодзіч М.Р. Словакладанне ў беларускай мове. – Мн.: БДУ, 2000. – 227 с.
8. Оганесян А.Г. Окказиональные слова в поэзии С.Кирсанова: Словообразовательно-стилистический аспект: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Ин-т языка АН СССР. – М., 1989. – 23 с.
9. Гілевiч Н. Наканаванае. – Мн.: Полымя, 1998. – 462 с.
10. Броўка П. Збор твораў: У 9 т. – Т. 4: Вершы, паэма: 1965 – 1972. – Мн.: Маст. літ., 1989. – 591 с.
11. Дзеружынскі А. Бярозавы вецер: Лірыка і гумар. – Мн.: Маст. літ., 1990. – 222 с.
12. Рагаўцоў В. Долягляд: Вершы. – Мн.: Юнацтва, 1998. – 93 с.
13. Барадулін Р. Вечалле: Кніга паэзіі. – Мн.: Маст. літ., 1980. – 336 с.
14. Барадулін Р. Трэба дома бываць часцей...: Выбр. старонкі лірыкі. – Мн.: Маст.літ., 1993. – 352 с.
15. Чарняўскі М. У трох соснах...: Сатыра, гумар, лірыка. – Мн.: Маст. літ., 1996. – 111 с.
16. Зуёнак В. Хага, поўная гасцей: Вершы, казкі, жарты, загадкі. – Мн.: Юнацтва, 1987. – 159 с.
17. Барадулін Р. Прынамсі...: Вяселья вершы, закаханы гумар, пароды, эпіграмы. – Мн.: Маст. літ., 1977. – 304 с.
18. Лукаша В. Батлейка: Вершы і казкі. – Мн.: Юнацтва, 1993. – 318 с.
19. Чарняўскі М. Лёкса ў люксе: Сатыра, гумар. – Мн.: Маст. літ., 1993. – 160 с.
20. Камейша К. Лінія лёсу: Вершы. – Мн.: Маст. літ., 1996. – 126 с.
21. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Т. 1: А–Л. – Мн.: БелЭн, 1999. – 736 с.
22. Кусянкоў М. Чага: Кніга паэзіі. – Мн.: Маст. літ., 1995. – 142 с.
23. Адамовіч С. Кальварыйскія клёны: Вершы. – Мн.: Выд-ва ЦК КП Беларусі, 1990. – 48 с.
24. Аколава В. Вяртанне ў заўтра: Лірыка. – Мн.: Маст. літ., 1990. – 238 с.

Summary

In the article the structural, semantical and stylistical peculiarities of nome-words, the main component of which can function as an independent word, are examined. The study of these peculiarities is based on⁹ Belorussian poetic speech of second half of the 20th century.

Поступила в редакцию 05.04.05.